

Микола Тимошик

УКРАЇНКА В АРХІВАХ, БІБЛІОТЕКАХ, РЕДАКЦІЯХ І ВИДАВНИЦТВАХ ФРАНЦІЇ

Не буде перебільшенням ствердити, що саме у Франції, як ні в якій іншій країні західного світу, такими глибокими і давніми є українські коріння. Не одне покоління вітчизняних і зарубіжних дослідників прагнуло докопатися до цього коріння, вивчити і збагнути його, залишаючи на папері результати своїх пошуків прийдешнім поколінням «літописців сучасного й минулого».

Тому що добувалися історичні факти з різних джерел, у різний час й інтерпретувалися в залежності від суспільних, релігійних, політичних, національних переконань чи симпатій, зрештою, від власного наукового сумління дослідників різних країн, маємо так багато суперечливих тверджень, гіпотез і припущень з приводу цілого ряду знакових постатей, подій чи фактів, якими так багаті українсько-французькі взаємини.

Взяти хоча б історію заміжжя і сходження на французький королівський престол Анни Ярославни — нашої видатної землячки, наймолодшої і найкрасивішої доньки Ярослава Мудрого. Як також і перипетії щодо появи в Парижі подарованої Ярославом Мудрим своїй доньці Євангелії, яке в історію світової рукописної книги увійшло під назвою Реймської. Саме цій, київській, книзі судилося стати національною святинєю французького народу, бо на ній, за прикладом Анни, пізніше присягали на вірність своєму народові наступні майбутні королі цієї країни — від Франсуа I в 1512-му до Людовіка XVI в 1774 роках. Хто тільки не «присвоював» собі Реймську Євангелію, синьо-жовті й червоні кольори якої на ініціалах та заставках, як і словниковий ряд (*неділя, третю годину, по правді вам, ідіте і ви в виногради мої тощо*) не можуть не переконувати в українському її походженні: і чехи, і словаки, і греки, і навіть... росіяни. Та й серед самих українців, як зазвичай і в інших принципових питаннях нашої історії, також не було й досі немає однієї думки.

Переконаний: ґрунтовне вивчення і справедливе з історичного й наукового погляду ствердження цієї пам'ятки в найвагоміших набутках української культури ще попереду, як і повернення її в Україну шляхом перевидання факсимільним способом. Французи це вже дав-

но зробили. Переписаний празьким монахом 1395 року з київського оригіналу рукописний примірник Реймської Євангелії, як і раніше, зберігається у спеціально виготовленому вогнетривкому сейфі за сімома замками в місті коронації Анни Ярославни — Реймсі, а факсимільна копія — в Парижі, у відділі рукописів Паризької національної бібліотеки. Отож, вона є доступною сьогодні і для українських дослідників, хто матиме змогу туди добратися, і для тих наших високопосадових чиновників, від патріотизму і волі яких залежатиме розв'язання на міждержавному рівні питання про наближення цього шедеву в перевиданому вигляді до своєї прабатьківщини.

Рукописний відділ Національної бібліотеки Франції — найбільшої книгозбірної країни, де почастило попрацювати авторів цих рядків, — знаходиться, як і багато літ тому, в серці Парижа — на вулиці Рішельє неподалік знаменитого Лувру. Саме звідси починалося знайомство з давньою рукописною і друкованою українкою, що вже кілька століть зберігається на французьких теренах, багатьох наших відомих українських учених і громадсько-політичних діячів, хто в різні часи приїздив з цією метою до Парижа. З-поміж них — М. Драгоманов, Б. Кістяківський, І. Луцицький.

Серед найцінніших документів цього відділу в контексті нашої історії — одна з підписаних королевою Анною Ярославною грамот (зберігається в Collection de Picardie). Відноситься вона до тієї доби, коли через 11 років після шлюбної церемонії в королівському Реймському соборі і смерті Генріха I Анна переїхала до містечка Сен-Ліс, заснувала монастир Святого Вікентія і вийшла заміж за графа Валуа, прибравши його прізвище¹. Документ цікавий тим, що підпис Анни, як і на попередніх її паперах, що реєструвалися в королівській канцелярії, прочитується нами легко, бо писаний нашими буквами «Ана» (з одним н). Цей підпис можна вважати одним з найстаріших зразків давньоукраїнського письма².

Починаючи з XIV століття, в архівах, що відносяться до історії одного з найстаріших у світі вищих навчальних закладів — Паризького університету (Сорбонни), заснованого 1150 року, — часто віднаходимо свідчення про

молодих українців, хто приїздив студіювати науки до Парижа. У списках тогочасних студентів, які походили здебільшого з Правобережної України, у графі «національність», як правило, зазначається — «Ruthenus de Ukraine».

А скільки цікавих, незаних досі, сторінок нашої історії можна створити на основі уважного опрацювання кількох тек документів, які озаглавлені, хоча й у латинській транскрипції, відомим усім українцям прізвищем — Orlik. Ідеться про подвижника гетьмана Мазепи Пилипа Орлика та його сина Григорія. Французам ці імена добре відомі: автора першої української Конституції тут знають через позитивне ставлення тогочасної верхівки Франції до сепаратистських намірів Мазепи проти Росії і рекомендацію французів Туреччині не видавати російському цареві Мазепи та мазепинців, а Григорія — й поготів. Адже доля молодшого Орлика була тісно пов'язана з Францією: колишній полковник запорозьких козаків одружується на відомій французів пані де Денвіль і незабаром робить там блискучу військову кар'єру — стає генерал-поручником і лицарем ордену Св. Людовіка. Саме Григорій Орлик сприяв переселенню до Франції не одного десятка запорозьких козаків, з яких навіть було утворено окрему чоту у французькій армії. В одному з боїв за Францію він і загинув героїською смертю.

Факт поселення прихильників гетьмана І. Мазепи в бережжжі Сени на початку XVII століття дав підстави академікові А. Жуковському вважати цей період першим етапом української еміграції до Франції³.

Інтенсивні контакти французьких дипломатів протягом XVII століття Шаню, Лякруа, Ліважа, Невільа із запорозькими козаками, їхні проукраїнські симпатії й погляди зафіксовані в сотнях аркушів, які, на жаль, і сьогодні залишаються не прочитаними, не систематизованими і не перекладеними українськими дослідниками. До речі, французький автор П'єр Шевальє написав значну за обсягом книгу «Історія козацької війни проти Польщі», рукопис якої також зберігається в цій колекції.

Якщо історія формування окремих тек унікальних українознавчих документів козацької доби в головному архівному сховищі Франції зрозуміла, то, скажімо, обставини появи тут рукопису однієї із програмних праць Петра Могили «Православне визнання» поки що не з'ясовані.

Про один з давніх українських рукописів, який був практично підготовлений до видання у Франції, але так і залишився понині в

тамтешньому архіві, варто сказати окремо. Рукопису цьому понад 300 років, але він добре зберігся. На титульному аркуші зазначено латинською мовою такий довгий заголовок: «Граматика слов'янська, написана Іваном Ужевичем, студентом-богословом знаменитої Паризької академії в Парижі від народження сина Божого 1643 року».

Про автора рукопису відомо зовсім мало. Родом він був із західноукраїнських земель (Галичини або Холмщини). Висновок такий робимо на підставі наявності в рукописі багатьох слів, забарвлених надністрирянськими діалектами. Текст підручника написаний кириличним письмом. До речі, існує два рукописи цієї граматики. Один — паризького походження (обсяг 71 аркуш); другий, датований двома роками пізніше (1645 р., 86 аркушів), виявлено в муніципальній бібліотеці французького міста Аррас. Ймовірно, автор шукав запасного варіанту друку своєї праці на чужині.

Це чи не єдиний рукописний твір українського автора, написаний у Франції і збережений там, якому почастило нещодавно повернутися на батьківщину й навічно перетворитися в книгу. «Граматика слов'янська» колишнього студента, а згодом і викладача Сорбонни доктора Івана Ужевича була надрукована в київському видавництві «Наукова думка» за безпосередньої участі академіка І. Білодіда 1970 року — через 327 років від часу підготовки її до видання в Парижі.

Іншим місцем збору, а отже і джерелом майбутнього видання, різноманітних документів, які стосувалися новітньої історії української еміграції після 1917 року, стала Державна Школа Східних Мов у Парижі, яка нині отримала назву Інституту східних мов. Саме там у лютому 1949 року з ініціативи Апостольського візитатора українців-католиків архієпископа Івана Бучка було засновано Український архів у Франції. Лише за перші п'ять років існування Архіву було зареєстровано понад 4500 документів. За браком місця варто лише фрагментарно перелічити основні розділи цього Архіву: архів першої Української громади у Парижі; документи української делегації на Міровій конференції 1919 року; документи про визвольну боротьбу України 1917–1920 років; документи про різні українські організації, які створювалися і діяли у Франції після 1919 року; матеріали видатних діячів українського відродження, життя й діяльності яких пов'язані з Парижем, — С. Петлюру, В. Винниченка, В. Прокоповича, Д. Дорошенка, З. Ку-

зелю; документи про діяльність українських церков у Франції після 1919 року; матеріали про різноманітні українські виставки; документи про смерть і похорон гетьмана П. Скоропадського; документи, що стосуються життя українців під час окупації й після визволення Франції тощо.

Про діяльність цього видатного осередку українознавства на етапі його становлення у Парижі вийшло окреме видання⁴.

Послуговуючись схемою академіка А. Жуковського, виокремимо другу (від початку століття до кінця Першої світової війни) і третю (до кінця Другої світової війни) хвилі української еміграції.

На початках століття ця еміграція була переважно заробітчанська. Українців гнали в далекі світи передусім злидні, тому до Франції вони потрапляли одверті й голодні, влаштувалися на різноманітну чорнову роботу, здебільшого на шахтах, у металургійній та текстильній промисловості північної та східної Франції — Шалет, Кнютанж, Ромба. Там вони нерідко потрапляли під вплив переважачої більшості польських і російських робітників, тому думки про організоване життя себе як українців вони відклали на потім.

Ситуація змінилася після поразки національно-визвольних змагань українського народу, в результаті чого Україну назавжди залишили сотні тисяч національно свідомих громадян. До Франції поступово почала прибувати політична еміграція — службовці українських дипломатичних і економічних місій УНР та ЗУНР, колишні вояки і старшини Української армії, значна частина Української хорової капели Олександра Кошиця, цілий ряд визначних діячів Української Народної Республіки.

Прагнення до об'єднання в українців спонукалося тепер об'єктивними чинниками. Французькі роботодавці і місцеві чиновники, посилаючись на факт невизнання Української Народної Республіки, відмовлялися при оформленні на роботу писати в паперах наших земляків національність «українець», і повсюдно оформляли їх як «nationalité russe». Тому, як зазначає у своїх спогадах Л. Котович, «першими словами, які вивчав наш емігрант, була фраза «non, pas russe — ukrainien» (ні, я не росіянин, я — українець)⁵. Перші «Просвіти» і Українські доми, що активно поставали в місцях скупчення українців на кошти, пожертвовані ними самими, зробили свою справу. Адже в основі їхньої діяльності було пробудження в українців почуття національної

свідомості, звернення до історичної пам'яті. Вже на початку 1925 року в Парижі проходить Перший український емігрантський з'їзд, під час роботи якого було засновано Союз українських емігрантських організацій у Франції. На порядок денний поставало питання про заснування власних друкованих органів і видавництва.

В архівах не вдалося віднайти жодного документа, який би точно фіксував час і місце появи першого українського видавництва у Франції. Ймовірно, таким є «Український друкар». Бо саме ця назва зазначена на одній з найдавніше виданих тут книг — 1923 року — брошурі Ілька Борщака «Ідея соборної України в Європі в минулому» з підзаголовком: «По невиданих документах і стародавніх працях». Епіграфом до цього видання, що в одному примірнику зберігається нині в Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі, послужили промовисті слова французького мислителя Томаселло: «Мій бідний народ! Ти не знаєш своєї історії! Наче безбатченко, ти не знаєш ні імені, ні справи твоїх батьків!...» Тоді ж це видавництво випустило в світ «Вибраний Кобзар» Тараса Шевченка», редакцію текстів, передмову і примітки до якого зробив також І. Борщак. На той час цей автор працював генеральним секретарем Українського дієвого комітету в Парижі, одним з організаторів Жиги української культури.

Першим україномовним періодичним друкованим органом, що надовго і всерйоз постав у Парижі й незабаром перетворився у своєрідний орієнтир для всієї української емігрантської преси, став, безумовно, «Тризуб» — громадсько-політичний і літературно-мистецький часопис.

Ініціатива заснування щотижневика політики, культури, громадського життя, який би виходив для розкиданих по всій Європі і роз'єднаних політичними переконаннями українців цю неділю і в творенні якого брали б участь видатні українські літературні сили, належить Головному отаману УНР в екзилі Симону Петлюрі. Перебуваючи 1924 року в Женеві, він детально обговорював зі своїми однодумцями — П. Чижевським, В. Прокоповичем — завдання, програму, головні гасла нового часопису. Осідком журналу вирішили обрати Париж, куди незабаром переїхав Петлюра.

Редакція розмістилася в одному з дешевих номерів робітничого готелю на вулиці Гобелін, 19. Серед перших співробітників, окрім С. Петлюри, були добре відомі в еміграції політичні, освітні й громадські діячі: О. Сали-

ківський, О. Лотоцький, М. Славінський, М. Левицький, В. Сальський, В. Королів, С. Чикаленко. Головним редактором часопису було призначено відомого громадського і політичного діяча, публіциста, педагога й історика В. Прокоповича, який залишався на цьому трудному і відповідальному посту до 1939 року.

Підготувавши до друку перше число нового видання, редакція несподівано зіткнулася з технічною проблемою: в усьому Парижі не вдалося віднайти жодної друкарні, в якій би були українські літери і, ї, є. Та це не зупинило ентузіастів.

15 жовтня 1925 року вийшло перше число «Тризуба» — обсягом 32 сторінки у форматі А4. Логотип видання склали помережені українським орнаментом букви назви журналу, що розміщені пірколом на фоні променів, які розливаються від намальованого в центрі герба Української держави — тризуба. Тут же, в редакційній статті, так пояснюється ця назва: «Розпочинаючи наше видання, ми свідомо виступаємо під знаком тризуба, як символу Української держави. Цей символ буде нам завжди в нашій праці і критерієм її з тією метою, до якої ми змагатимемося йти. Наші заповіді: держава вище над партією, нація вище над класом!» В окремо виділеній примітці — звернення до читача: «Брак відповідних українських літер у друкарні не дозволяє додержати правопису. Редакція просить вибачення у читальників і сподівається незабаром виправити хиби: належне вже замовлено».

Поступово автура і проблематика журналу розширювалася. Обличчя його стали визначати аналітичні публікації, окрім перелічених вище, ще й В. Дорошенка, О. Шульгина, С. Сірополка, С. Наріжного, В. Заїкина, Ю. Горліс-Горського, О. Удовиченка, В. Соловія, М. Ковальського. Постійно велися окремі розділи: «Декларації, відозви, заяви, комунікати», «Передовиці», «Огляди преси», «Хроніка українського життя в еміграції», «Події в Україні», «Вібліографія українознавчих праць», «Листи до редакції».

Паралельно із урізноманітненням проблематики публікацій проводилася серйозна робота щодо налагодження власної мережі розповсюдження журналу. Свіжі його числа можна було легко придбати в Парижі на станціях метро, залізничних вокзалах, у ряді книгарень. Вже з першого року існування він поширювався у США, Канаді, Чехословаччині, Польщі, Румунії, Німеччині. «Тризуб» стали читати, незважаючи на можливість бути розстріляними саме за це, і в радянській Україні.

Нагле вбивство в Парижі 25 травня 1925 року головного натхненника часопису Симона Петлюри не залякало і не зламало його співробітників. Більше того, редакція урізноманітнила форми свого впливу на чим далі зростаюче число читачів, розширюючи свою видавничу діяльність. Так, під час судового процесу над убивцею С. Петлюри Шварцбартом (1926–1927 роки) вийшло 10 чисел спеціального судового бюлетеня «Надзвичайне щоденне видання». 1928 року з'являється франкомовний додаток для студентської молоді. Наступного року побачили світ окремою книжечкою малюнки для дітей «Рідне військо» у виконанні відомого на еміграції українського маляра С. Перфецького, а також кишеньковий «Французько-український словник», який уклала Наталя Королева. До речі, дбаючи щоразу про збільшення кількості своїх читачів, редакція безплатно надіслала наприкінці 1929 року примірники цього словника усім тим, хто оформив річну передплату «Тризуба». Кількома виданнями друкувалися кольорові портрети Т. Шевченка, С. Петлюри. У 30-х роках вийшли друком додатки «Тризуба»: «Наша жінка на чужині», «Трибуна молодих», «Пласт на чужині», «Наші діти на чужині».

Важливий крок для ствердження українського друкованого слова у Франції цього періоду зробила редакція «Тризуба», створивши власну книгарню. Число 19-те від 21 лютого 1926 року вийшло з такою шапкою на одній із сторінок: «Українська книгарня при «Тризубі». Редакція повідомляла наших земляків, що незабаром організовує склад українських книг, нот, листівок для продажу, а також прийом замовлень щодо висилки з інших країн Європи тих книг, яких не буде на складі в Парижі.

У першій українській книгарні в Парижі, яка розміщувалася за адресою редакції, можна було придбати видані в різних українських видавництвах Європи твори Т. Шевченка, М. Грушевського, А. Каценка, О. Олеса, В. Винниченка, Д. Дорошенка, Д. Донцова, О. Білецького — всього близько 70-ти назв. Завдяки цьому було задоволено не лише попит на українську книгу серед емігрантів, а й потребу в ній чужоземних установ і організацій.

Журнал «Тризуб» беззмінно, наприкінці кожного тижня, приходив до свого читача протягом 16-ти років, весь час дбаючи про відповідальність за свої слова, ідеї і лозунги, про авторитет українців і України в чужомовному середовищі, піднімаючи дух і віру наших земляків. Цей унікальний часопис приписив своє

існування 1940 року, залишаючись, на жаль, і досі не пізнаним, не поцінованим достойно в Україні.

З метою розколу українського руху в еміграції, зокрема дискредитації середовища УНР, не без участі радянської закордонної контррозвідки, 1926 року в Парижі засновується двотижневик радянськості напрямку «Українські Вісти». Основний зміст чисел визначали статті, в яких вихвалялися переваги «радянського раю» і засуджувалися так звані самостійники. Пройснував цей часопис (редактор І. Борщак) до 1929 року.

Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі.

Через два роки після заснування часопису «Тризуб» і через рік після вбивства Симона Петлюри в столиці Франції постає «живий пам'ятник Отаману» якій судилося незабаром стати всенародним культурним осередком українства у вільному світі. Першою книгою, яка була внесена до каталогу цієї бібліотеки, стала подарована В. Прокоповичем «Конституція Української держави», яку написав Пилип Орлик в один з драматичних періодів свого життя у Бендерах. Вітаючи створення цього своєрідного центру українознавчої науки, редакція журналу «Тризуб» з оптимізмом писала: «Українська колонія в Парижі вже досить чисельна. І коли тільки хвилі народні прорвуть ту греблю, що відділяє сьогодні Україну від вільного світу, — наша молодь, — жадна науки, звернеться до неї на захід. І серед тих міст, які вибиратиме для себе українське студентство, безперечно, одним з найперших буде Париж. Сотні й тисячі наших юнаків і дівчат, нав'язуючи порвану було традицію Петра Могили, побіратимуть тут науку. І саме тут, у Бібліотеці, наша молодь може мати і джерело рідної мови, історії, літератури, джерело знань про Україну»⁶.

І в першому, і в наступному статутах Бібліотеки окремим рядком зазначалася видавнича діяльність. Проте, в першому періоді існування (20–40-ві роки) по-справжньому розгорнути цю справу через тяжкий матеріальний стан не вдалося. «Звідомлення Української бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі», які планувалися видавати окремо, до 1939 року друкувалися в офіційній Державного Центру УНР в екзилі. Окремою книжечкою вийшла 1939 року лише перша «Бібліографія про С. Петлюру», яку уклав П. Зленко і яка нараховувала 958 позицій.

На відміну від довоєнного періоду, у другій половині XX століття бібліотека поживляю

діяльність. З 1959 року починає регулярно виходити «Інформаційний бюлетень» бібліотеки (двічі на рік). Перше самостійно фінансоване книжкове видання — праця відомого французького журналіста й письменника А. Дероша «Проблема України й Симон Петлюра» (1962) — виявилася настільки актуальною, що її незабаром було перевидано англійською та іспанською мовами. 1966 року побачив світ політичний памфлет С. Петлюри «Московська воша», а 1976 року — посмертний твір основоположника й довголітнього голови Ради бібліотеки В. Прокоповича «Вічне підданство» — про згубні наслідки для України Переяславського договору 1654 року.

Бібліотека активно співпрацює з іншими видавництвами та інституціями, які готують до друку важливі праці, пов'язані із життям та діяльністю свого Патрона. Так, збірник статей міжнародної наукової конференції «Симон Петлюра» готувався до друку спільно з Українським вільним університетом (Мюнхен), обсяговий том статей та листів Петлюри — з Українською Вільною Академією Наук (Нью-Йорк).

Цікаво, що вже в новітню добу в Києві, у видавництві імені Олени Теліги, виходить друком фундаментальна праця багатолітнього директора цього добре знаного в світі українознавчого центру В. Михальчука «Українська Бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: заснування, розвиток, діяльність (1926–1998)».

Щасливішою і довшою виявилася доля ще одного, народженого 1 травня 1933-го року у Франції, періодичного друкованого органу наших емігрантів — щотижневої газети «Українське Слово». Якщо заснований С. Петлюрою тижневий журнал «Тризуб» протягом всієї історії свого існування був речником і захисником ідей Української Народної Республіки, то «Українське Слово» від початку стало неофіційним органом Проводу ОУН (А. Мельника). Видавцем її до 1939 року був Український Народний Союз (УНС), а в творенні чергових чисел протягом тривалого часу брали участь В. Мартинець, М. Сібіборський, М. Капустянський, О. Ольжич, Д. Андрієвський, Є. Онацький. Багаторічним редактором цього часопису (1948–1977) був відомий у діаспорі журналіст, публіцист і літературний критик Олег Штуль-Жданович. До речі, 1986 року, до десятиріччя його смерті, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі видало в Парижі солідний збірник на пошану цього одного з багатьох ратаїв на українознавчому полі далекої чужини⁷.

Програмою метою нової газети стало прагнення «змагатися писанням словом за оновлення української думки, за спрямування всіх наших зусиль на досягнення державности українського народу, потоптаного окупантами, та духовної соборности, брак якої роз'їдав нас, розбивав всі наші зусилля, ставив брата на брата, сприяв ворожим затіям, які спрямовані були на повне спараліжування нас»⁸.

З ініціативи УНС було організовано збірку грошей для закупки маленької ротатрипної машинки. Отож, перше і наступні числа газети виходили у вигляді машинописного варіанту, розтиражованого у кількості 250 примірників. Отримавши відчутну матеріальну допомогу від редакцій канадського «Нового Шляху» та американського «Вісника», редакція «Українського Слова» відважується перейти на друкарський спосіб виготовлення накладу. Цей перехід припав на економічну кризу, що охопила з середини 30-х років усю Францію. Ціни на друкарські послуги повсюдно стрімко зростали. Так, у 1936 році вартість друку першої тисячі примірників газети у чужій друкарні зростає вдвічі — з 1500 до 3000 франків, виручка ж від передплати залишалася на попередньому рівні. Через це нависла загроза припинення випуску газети. Засновники видання постали перед необхідністю заснування власної друкарні.

Таким чином, саме редакційний колектив «Українського Слова» та його видавців в особі УНС спричинився до появи 1938 року на чужині незалежного підприємства з чітко окресленою національною приналежністю — **Перша Українська Друкарня у Франції**. Називаючи так своє давно омріяне дітище, українці сподівалися, що і в Парижі, і по всій Франції будуть створені незабаром й інші українські друкарні. На жаль, як зазначалося пізніше в редакційній статті «Українського Слова», ця друкарня «залишилася тільки одна, сповнюючи свої великі завдання на користь української еміграції». І в цьому полягає її особлива вартість і значення. Це була фактично друга, після друкарні М. Драгоманова в Женеві, українська друкарня в Західній Європі.

Покупка окремого приміщення і першого, хоча й старого, лінотипа та друкарської машини за зароблені українцями власні пожертви (збірки коштів організовувалися двічі), стало неабиякою подією для всієї нашої еміграції. Коли до цієї друкарні завели делегатів чергового з'їзду Союзу, то вони, як зазначється в репортажі про цю подію, немов зача-

рвані, стояли біля машин цілими годинами, приглядаючись уважно їхньому рухові.

Сьогодні не можна без хвилювання читати ось такі рядки з газети «Українське Слово», присвячені власній друкарні:

«Завдяки друкарні ми змогли забезпечити дальшу появу «Українського Слова» й з почуттям гордості можемо сказати, що в тій друкарні немає ані одного чужого цента, ані одного чужого франка. Все це українські гроші, важко, ах як важко запрацьовані нашими українськими патріотами, нашим робітництвом, яке понад усе ставить Україну, любов до неї і любов та наснагу до розвитку національної культури та всіх ділянок українського національного життя. Це ще один доказ, що власними силами можна творити тривалі цінності, не потребуючи жєбрати в чужих чи надіятися на їхню ласку»⁹.

На жаль, широко розгорнути відразу діяльність власної друкарні українцям Парижа завадила Друга світова війна. Вже з другої половини 1939 року у Франції запроваджується сувора цензура над всіма без винятку періодичними виданнями. В Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі вдалося віднайти цікаві свідчення взаємодій українських видавців та друкарів із французькою цензурою.

Довідавшись, що зміст «Українського Слова» контролюватиме не поляк чи росіянин, чого, із зрозумілих причин, найбільше боялися українці, а корінний француз, редакція вирішила, для знайомства, подарувати «своєму» цензору чотиритомний словник української мови Б. Грінченка. Однак, передача потрапила начальнику того цензора, і він відразу ж сконфіскував ці книги, склавши акта і звинувативши редакцію «Українського Слова», що вона цим подарунком вирішила підкупити «державну контролюючу особу». Однак, на щастя, це суттєво не позначилося на подальших випусках газети. Ставлення до неї було таким же, як і до франкомовних видань: підготовлені до друку відбивки шпальт подавалися для перегляду цензору вранці, а ввечері їх можна було забирати. Часом траплялися викреслення окремих абзаців, рідше — цілих статей. У таких випадках газетне число виходило з білими плямами. Одного разу «ліберальний французький цензор» над викресленим абзацом із передової статті «Завдання українців у війні» дописав власною рукою: «Не нападати більше на поляків». Пізніше в редакції довідалися, що на вимогу поляків контроль над «Українським Словом» хотіли передати польській цензурі, але Міністерство закордон-

них справ Франції на це не погодилося, передавши лише через свого цензора побажання редакції «не бити по союзниках Франції».

Авторитет «Українського Слова» серед читачів невпинно зростав. У редакції обговорювалося питання про перехід на випуск газети двічі в тиждень. Та цьому завадило розгортання військових подій на теренах Франції. Випуск «Українського Слова» було припинено з власної ініціативи редакції 12 червня 1940 року — за два дні до взяття німцями Парижа. Причин такого, здавалося б, несподіваного рішення редакція часопису пояснила для своїх читачів так:

«Ставити «Українське Слово» на службу німецької окупаційної влади ми не хотіли. Та свобода, яка була дана «Українському Слову» впродовж довгих років і яка дала нашому часопису змогу стати прапороносцем самостійної України та збройної боротьби за її оновлення, — наказувала нам бути лояльними супроти Франції, яка оцивилася у великому нещастю.... Отже, мовчати про визвольну боротьбу українського народу, а тільки хвалити німців, як це примушена була робити вся французька преса, яка появилася тут в часі німецької окупації, ми не хотіли. Ліпше мовчати, як служити ворогові — таке було наше рішення»¹⁰.

Тимчасове припинення випуску газети розтягнулося аж на вісім років, але в роки війни частина працівників редакції працювали: вони випускали на циклостил листівки, закликаючи українців «до стійкості і жертвенності в українській визвольній боротьбі».

Четверта (після завершення Другої світової війни) і п'ята (після розвалу Радянського Союзу та падіння залізної радянської стіни) хвилі української еміграції також були позначені результативною діяльністю кращих представників українства в ствердженні себе писаним і друкованим словом.

За даними «Енциклопедії українознавства», наприкінці 1940-х років до Франції прибуло близько 4 000 українців з таборів переміщених осіб у Німеччині й Австрії, але через побутові труднощі і брак праці багато з них у 1950-х роках виїхало до Канади та США.

І все ж життя українців тут набирало й далі організованих форм.

Найперше, відновлювалася діяльність ряду редакцій, освітніх і видавничих структур, що діяли тут до війни. Хоча таке відновлення через збіг об'єктивних і суб'єктивних обставин давалося вкрай нелегко. Після завершення Другої світової війни, не без допомоги радянських

спецслужб, у країнах Західної Європи і Америки, де компактно проживали українці, робляться чергові спроби внести в їхні ряди розкол і розбрат.

Драматично склалися обставини, скажімо, для Першої української друкарні в Парижі. Після війни це приміщення, яке знаходилося практично в центрі Парижа на вулиці Сабот, захоплюють комуністи і на базі старого «Українського Слова» створюють «Нове Українське Слово». Лише через суд попереднім власникам через кілька місяців вдається відвоювати в лівих своє законне право на друкарню, але після вчиненого там політичними супротивниками справжнього погрому дісталася вона їм у неробочому стані.

Зволікання з відкриттям української друкарні спонукало деяких українських видавців звертатися за друкарськими послугами до чужинців. Так сталося з книгами митрополита Іларіона (Івана Огієнка), які готувалися до друку у перенесеному засновником з Варшави до Лозанни видавництві «Наша Культура», а друкувалися в Парижі. Представник цього видавництва, компаньйон митрополита Іларіона (Огієнка) Павло Сомчинський, знаючи про плачевний стан української друкарні, розміщує свої замовлення в друкарні «Less Edition Poliglottes». Її власники — поляки — подбали й про українські шрифти. Лише протягом 1946–1947 років у цій друкарні виходять накладами по 2 000 примірників кілька замовлених «Нашою Культурою» видань. Це передусім книги митрополита Іларіона «*Легенди світу*», «*На Голготі*», «*Політична праця Богдана Хмельницького*», «*Марія Єгиптянка*», «*Недоспівана пісня*». А в друкарі Ж.А.В (Жанни-Аделі Бистржановської) з'являється на світ поема цього ж автора «*Туми*».

Перша Українська Друкарня у Франції відновила свою діяльність лише 12 червня 1949 року, налагодивши регулярний вихід довосноного «Українського Слова». З новим обладнанням друкарня вирішує розширити свою діяльність. Аби привернути увагу передусім українців, в україномовній пресі Європи незабаром з'являється оголошення такого змісту: «В якій країні ви не перебували, завжди найдешевше й найкраще всяку друкарську працю зробить вам Перша Українська Друкарня у Франції. Дбайливо й дешево виконуємо всякі праці — від найменших до найбільших, від найпростіших до найбільш люксових. Здійснюючи ключ — «СВІЙ ДО СВОГО» — звертайтеся до нас».

Поступово асортимент друкованої продукції розширювався: від плакатів, афіш, візиток, запрошень, брошур — до регулярного видан-

ня книг. Замовлення в своїй друкарні розміщують ті українці, які раніше друкувалися на сторони. Так, Мирослав Небелюк, надрукувавши 1945 року власне дослідження «Генерал де Голь» та україномовний переклад книги Ф. Рене де Шатобріана «Пригоди останнього абенсеража» у французькій друкарні видавництва П'єр Адана, свою наступну книгу «Під чужими прапорами» вирішує випустити в Першій Українській Друкарні в Парижі. Ця книга з передмовою редактора «Українського Слова» О. Ждановича (Штуля) побачила світ 1951 року.

З середини 50-х років з маркою цієї друкарні виходять щорічні «Календарі-альманахи», за якими можна вивчати літопис українського життя не лише у Франції, а й у всьому світі. Для поживлення книговидавничої діяльності незабаром при друкарні створюється Націоналістичне видавництво в Європі.

Найголовніший набуток цього видавництва і друкарні, який золотим рядком назавжди вишеться в історію української видавничої справи, є видання бібліотеки «Вільна Думка». Основу її склали так звані самвидавні матеріали з України, які поширюючись у різноманітних рукописних варіантах по Україні, все ж пробивалися у 60–70-х роках крізь залізну зашлюну тоталітарної радянської держави до вільного світу. І саме паризьке українське видавництво вирішило оприлюднити такі матеріали для всього цивілізованого загалу, аби привернути увагу світової громадськості до істинного стану справ із свободою слова в Радянському Союзі. Однією з перших виходить друком укладений молодим журналістом і правозахисником В. Чорноволом збірник матеріалів «Лихо з розуму» — про 20 радянських «в'язнів совісті» та їхні «крамольні» твори». Далі — «Собор у ристованні» Є. Сверстюка, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, збірка творів Валентина Мороза «Вумеранг», вісім випусків особливо забороненого в підрадянській Україні «Українського вісника».

Документи самвидаву з України друкувалися тут і в іншій серії — «Широке море України» (до 1972 року вийшло сім томів).

Твори ці на початку виходили українською мовою, але згодом у видавництві приходять до думки перекласти їх на основні мови світу. Цей проект, як і попередній, реалізовувався спільно з Українським видавництвом «Смолодскип» імені Василя Симоненка (США). Цікава деталь: де б не готувалися до видання такі книги, хто і де б з упорядників не працював з ними, друкувалися вони неодмінно в Першій Українській Друкарні в Парижі. Емблема цієї друкарні і видавництва — обрамлений овалом

ною формою захисний меч, який нагадує свічу надії, — відразу вирізняв ці книги із сотень тисяч україномовних книг, які друкувалися у вільному світі.

У післявоєнну пору в Парижі появляється новий неперіодичний друкований орган — журнал «Україна». Ідея такого видання належить І. Борщаку. Він же був незмінним редактором і автором переважної більшості статей українсько-французької тематики. Десятилітньому існуванню цього неординарного видання (з 1949 по 1953 роки вийшло десять чисел; до того, з 1947 року, вийшло чотири числа під назвою «Соборна Україна») слід завдячувати архієпископові І. Бучку, який фінансово підтримував його. На сторінках цього видання містилося немало матеріалів, які умовно можна озаглавити «Україні в Парижі і світі». Про тематичний діапазон публікацій можуть сказати постійні рубрики — «Документи», «Забуті сторінки», «Про згаслих», «Україніка» «Огляди і рецензії», «Науково-культурна хроніка». Цінаість часопису для нинішніх вітчизняних дослідників ще й тому, що майже в кожному числі подавався реєстр статей з україно- і іншомовних газет усього світу, у яких тією чи іншою мірою йшлося про Україну і українців.

До характеристики цього видання варто додати, що київський учений І. Забіяка, ретельно проаналізувавши всі випуски, уклад і видав 2000 року хронологічний покажчик основних публікацій «України» в контексті українознавства і французького культурного життя. В передмові до нього укладач зазначив необхідність перевидання цього часопису репринтним способом для українських дослідників. Безумовно, це цінна і своєчасна пропозиція.

Ще про один осередок українського руху у Франції варто сказати окремо. Йдеться про Наукове товариство ім. Шевченка в Європі і його найголовніше дітище — «Енциклопедію українознавства» (словникова частина в десяти томах), що творилася протягом ряду років в Сарсельській українській оселі неподалік Парижа.

Як відомо, тринадцять (статейна) «Енциклопедія українознавства» на 1 230 сторінок побачила світ протягом 1949–1951 років у видавництві «Молоде життя» (Мюнхен-Нью-Йорк) і стала результатом чотирирічної напруженої праці кращих еміграційних українських наукових сил, що гуртувалися в Баварії навколо Українського вільного університету. Паралельно продовжувалася робота над створенням словникової частини енциклопедії. Однак

у зв'язку з ускладненням умов життя та праці емігрантів у Німеччині, ліквідацією таборів численних ДіПі в американській і англійській зонах окупації та переміщенням значної частини українців за океан на кінець 1940-х років у житті української еміграції наступає переломна доба.

Перед керівництвом НТШ, що базувалося в Мюнхені, постало нагальне питання про збереження наукових сил і вибір нового місця для праці й побуту. Таким місцем, за щасливим збігом обставин, став тихий і затихлий французький Сарсель, що віддалений від центра Парижа всього лише на 17 кілометрів. За сприяння Апостольського престолу в Римі і особисто великого українського патріота єпископа І. Бучка тут було придбано великий старовинний будинок і садибу. Не другорядну роль у виборі цього місця осідку українських учених відіграло прихильне ставлення французьких урядових структур до реєстрації тут українознавчого наукового центру. Перед освяченням будинку НТШ в Сарселі 28 серпня 1951 року сюди переїхали з Німеччини основні науковці. Серед них — В. Кубійович, З. Кузеля, М. Глобенко, В. Янів, О. Горбач, І. Кошелівець, Т. Волошин та інші.

1955 року побачив світ перший том словникової частини енциклопедії. Останній том — десятий — було надруковано 1989 року. В загальному обсязі ця праця займає 4 015 сторінок і має 18 217 гасел.

Створювана протягом понад 35 років у важких умовах еміграційної дійсності групою українських учених-патріотів і видана винятково на пожертви українського громадянства (на її видання було зібрано 2 785 532 американських доларів добровільних датків) ця унікальна енциклопедія не лише подивувала західний світ феноменом незнищеності українського духу, а й спонукала московську владу ініціювати створення багатотомної «Української радянської енциклопедії», ідеологічну zaangażованість і неправдивість якої видно навіть не підготовленому читачеві.

Воістину неймовірний життєвий подвиг, здійснений у французькому Сарселі невеликою групою українських учених — вигнанців з рідної землі, увічнено перевиданням цих безцінних томів репринтним способом для нової України — її сучасникам і нащадкам. Зроблено це вже хоча й в умовах незалежної Української держави, але... без її участі. Кошти на цю важливу справу, як і раніше, збиралися методом народної толоки в середовищі патріотично налаштованих, але безгрошівних

українців. Загальну, тритомну частину «Енциклопедії українознавства» перевидано протягом 1994–1995 років спільними зусиллями Інституту Української археографії НАН України, НППТ ім. Шевченка в Європі (Франція) та Фундації Енциклопедії України в Торонто (Канада). Таким же способом повертається в Україну і 10-томна, словникова, частини «Енциклопедії». За цю нелегку справу взялося на початку 90-х років минулого століття Наукове товариство імені Тараса Шевченка у Львові. Однак через брак коштів цей видавничий проєкт ще й досі залишається незавершеним — останні підготовлені до друку три томи десяти-томника все ще чекають спонсора.

НТШ в Європі, окрім «Енциклопедії», має й інші вагомні видавничі набутки. Протягом багатьох років видається неперіодичний інформаційний бюлетень «Вісті Європейського Відділу Наукового Товариства ім. Шевченка» (вийшло 26 чисел). Обсяг його різний — від 8 до 83 сторінок, наклад — 150–600 примірників.

З 1963 по 1988 роки виходив ще один неперіодичний інформаційний бюлетень «Вісті з Сарселю». Основною метою цього видання було збір коштів для чергових томів «Енциклопедії українознавства». Однак, тут зміщувалося немало інформації з історії НТШ, його бібліотеки та видавництва, а також матеріали дискусійного характеру щодо змісту енциклопедичних статей, подавалися списки нових книжкових і газетно-журнальних надходжень до бібліотеки НТШ. Всього опубліковано понад півтори тисячі сторінок цього бюлетеню.

Останніми роками європейській осередок НТШ у Сарселі практикує спільні видання своїх праць з українськими видавництвами з тим, аби наклади таких книг поширювалися в Україні. Так, 1996 і 2000 років вийшло (спільно зі львівським видавництвом «Фенікс») солідне за обсягом (50 і 70 обліково-видавничих аркушів) двотомне видання праць Володимира Кубійовича. Дослідження нинішнього Голови НТШ в Європі академіка А. Жуковського «Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка в Європі» (2000) також є спільним паризько-львівським виданням. Нині в Сарселі завершується робота над черговим важливим видавничим проєктом — виданням у трьох томах «Антології сучасної української літератури». Виходитиме вона французькою мовою і весь її наклад буде передано через бібліотечну мережу Заходу.

Бібліотека, як і раніше, продовжує видавати свій щорічний «Бюлетень» і готує кілька важливих видавничих проєктів.

- ¹ Luis Reau. L'Art Russe.— Paris, 1921.— P 98–99.
² Caix de Saint Aymour. Anne de Russui, reine de France et comtesse de Valois au XI-e siecle.— Paris, 1896.
³ Жуковський А. Франція й Україна. Енциклопедія українознавства.— Париж-Нью-Йорк, 1980.— Т. 9.— С. 3535.
⁴ Les Archives Ukrainiennes en France. 1949–1954. Український Архів у Франції.— Paris-Париж. 1954.
⁵ Котович Л. Українська еміграція у Франції // Тризуб (Париж). 1925.— №1.— С. 10.
⁶ Бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Там само.— 1928.— №20–21.— С. 37.
⁷ Париж — Олександр Штуля-Ждановича.— Париж, 1986.— 352 с.
⁸ До зсього українського громадянства // Календар-альманах на 1957 рік.— Париж, 1956.— С. 166.
⁹ Власна друкарня // Українське Слово (Париж).— 1961.— 8 січня.
¹⁰ О.Б. «Українське Слово» під час війни // Там само.

Марина Палієнко

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ В США
 (З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ МУЗЕЮ-АРХІВУ
 ІМ. Д. АНТОНОВИЧА УКРАЇНСЬКОЇ ВІЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК)

Одним з найбільших архівних осередків, створених українцями в еміграції, є Музей-архів Української Вільної Академії Наук, який сьогодні знаходиться у Нью-Йорку. Започатковано збирання цієї колекції у Німеччині 1945 р. з ініціативи українських вчених, що внаслідок подій Другої світової війни опинилися на Заході. 16 листопада 1945 р. в Авґсбурзі (Німеччина) була заснована Українська Вільна Академія Наук (УВАН), яка визначила своїм завданням сприяння розвитку української науки у позбавленому догматів комуністичної ідеології світі. Ще за місяць до цієї події, 10 жовтня 1945 р. за дорученням Українського музею у Празі в Авґсбурзі було також засновано Український музей, який після утворення Академії став одним з її структурних підрозділів.

«Треба подивляти сміливість задуму, бадрість духа, здоровий оптимізм і політичну передбачливість засновників УВАН, які в кількості 12-ти представників різних галузей науки зібралися в Авґсбурзі 16 листопада 1945 року на першу організаційну нараду, — відзначав Президент УВАН Олександр Ахримович у своєму нарисі з приводу 20-ліття діяльності академії. — В тих трудних повоєнних умовах треба було розв'язати важку проблему об'єднання українських вчених, розкиданих по різних окупаційних зонах і знайти, можливо на той час, форму організації наукової роботи»¹.

Першим президентом УВАН було обрано відомого історика та громадсько-політичного діяча проф. Дмитра Дорошенка, віце-президентом проф. Леоніда Білецького, генеральним

секретарем проф. Ярослава Рудницького. Ще в Німеччині було організовано роботу секцій та комісій УВАН (у тому числі — мистецтвознавства, української історії, орієнталістики, літературознавства, мовознавства, книгознавства, етнографії, географії, фізики, біології та економіки), які продовжили свою діяльність згодом на північноамериканському континенті. За п'ять років праці в Європі на засіданнях УВАН було виголошено близько 400 наукових доповідей, опубліковано 58 праць. Крім того, було засновано три науково-дослідні інститути та розгорнуто за зразком Музею визвольної боротьби України у Празі діяльність по комплектуванню Музею-архіву УВАН.

Як відзначалося в укладеному 1965 р. В. Міяковським, О. Волошиною та Т. Іванівською нарисі з нагоди 20-літнього ювілею діяльності Музею-архіву УВАН, сама ідея Музею-архіву як центрального сховища для збирання і збереження матеріалів з історії української еміграції виникла відразу по закінченні Другої світової війни. «Ще в дорозі до пізніших місць розселення в Німеччині, в Судетському містечку Вімперку (Вінтенберг) в травні 1945 р. на підставі мандату празького Музею Визвольної Боротьби придбані були перші експонати майбутнього Музею УВАН: українські календарі, видані І. Штайнбреном в цьому місті на початку ХХ сторіччя, а в баварському селищі Трансфельдені від автора — рукописна збірка поезій Юрія Чорного, поета «празької школи» з його автобіографією і фото. Цим покладено початок з одного боку фонду друкованих видань і з другого — майбутнього літературного архіву»².